

JOSHUA BLAU*

ZSIDÓ-ARAB IRODALOM

Zsidó-arab irodalomnak nevezzük az arab nyelven író középkori zsidó szerzők irodalmát. Pontosabban, ez a meghatározás némi kiegészítést kíván: egyrészt Észak-Afrikában, a Közel-Keleten és Jemenben napjainkig fennmaradt a középkori társadalom, következésképpen egy olyan könyv, mint például H. Habshush jemeni kortárs zsidó író *Jemeni utazások* című műve (megjelent S. D. Goitein kiadásában, Jeruzsálem, 1941) szintén a zsidó-arab irodalom része. Másrészt, szívesebben használjuk a fenti elnevezést olyan művekre korlátozva, amelyeket zsidó szerzők írtak arab nyelven, zsidók számára; kizárjuk a szélesebb közönségnek szánt, arab nyelven írt szövegeket, mint például Izraeli Izsák és Maimonidész Mózes jelentős orvosi művei.

A zsidó-arab irodalom eredete homályba vész, és csak Szádja-al-Fayumi (881–942), nagy egyiptomi író neve révén kerül napvilágra: hála sokoldalú tehetségének, a zsidó-arab irodalomban elsőként alkotott különböző műfajok alapjait vetette meg. E kezdeti szakaszban is már teljesen nyilvánvaló az iszlám kultúra hatása.

Az iszlám üldözte ugyan a más vallású közösségeket, mégis biztonságot nyújtott nekik kifelé és önrendelkezést belül, lehetővé téve így anyagilag és szellemileg a túlélést. Sőt a vélemények sokfélesége olyan általános légkört teremtett, amely bizonyos esetekben még ösztönzőleg is hatott a zsidó gondolkodókra (bár ennek néha káros következményei is voltak: a karaita skizma részben iszlám mintára következett be). A hagyományos héber kultúra, amely nagyrészt az úgynevezett szóbeli tanon alapult, ezúttal az iszlám kultúra hatása alá került, ami új perspektívákat tárt fel előtte.

Nem szabad azonban soha elfelejtenünk, hogy a zsidók és arabok szimbiózisa két különböző kultúrájú, de szomszédos közösség kapcsolata volt, nem pedig egyéneké, mint manapság a nyugati országokban. Ne tévesszük szem elől, hogy bár szoros kapcsolat állt fenn zsidók és arabok közt, éles kulturális sorompó választotta szét őket. Zsidó könyvtárak tanulmányozása azt mutatja, hogy az átlag zsidó értelmiségi és muzulmán társa rendelkezésére álló közös örökség főleg filozófiai és tudományos művekre korlátozódott. Egyébként a klasszikus arab nyelv általában kevésbé vonzotta a zsidókat (és keresztényeket), mint muzulmán honfitársaikat, és nem is igen jeleskedtek művelésében. Mivel beszélt nyelvként a

közép-arabot használták – melynek szerkezete szoros rokonságot mutat a modern dialektusokéval –, a zsidók (és a keresztények) műveiket is inkább a beszélt közép-arab nyelv irodalmi formájában írták (ez a klasszikus arab és a neoarab keveréke), mint klasszikus arab nyelven. Képtelenek lévén a klasszikus arab nyelvet úgy elsajátítani, ahogy azt a szigorúan hagyományos arab versforma megkövetelte, verseikben a hébert használták, ily módon a *pajtánok*** régi szokását követve. De prózában gyakran szívesebben folyamodtak a neoarab nyelv irodalmi formájához még olyankor is, amikor a zsidóság legszentebb témáiról volt szó, mint például a *responsa* és a vallásos írások.

A zsidó-arab irodalom híven tükrözi a zsidókat és arabokat szétválasztó sorompókat; a zsidók általában héber betűkkel írtak arabul, szinte kizárólag zsidó témákról, szövegeikben néha héber vagy arameus nyelvű mondatok szerepeltek, ami érthetlenné tette írásaikat az idegenek számára. Az embernek az az érzése, hogy a zsidók maguk a zsidó-arabot a közép-arab nyelv egyik, a többi válfajától jól megkülönböztethető formájának tekintették; erre engednek következtetni a zsidó-arab

HAGGÁDA. SPANYOLORSZÁG, 1350–1360. BOLOGNA, BIBLIOTECA UNIVERSITARIA

* A kolozsvári születésű szerző – a Jeruzsálemi Héber Egyetem arab nyelvészeti professzora.

** A *pajtán* olyan középkori költő, aki a héber vallásos költészet sajátos formáját, a *pijút*-költészetet műveli.

irodalom sajátos hagyományai is. Mégis, az eddig említett összes különbség ellenére ez az irodalom az iszlám kultúra erős hatása alatt áll, amit az is alátámaszt, hogy időnként iszlám kifejezésekkel jelölik a zsidó vallás legszentebb fogalmait.

E kultúra révén szinte teljesen új terület tárult fel a zsidóság számára, nevezetesen a filozófia, mely mindenél jobban jellemzi a zsidó-arab irodalmat, megkülönböztetve azt más korszakok zsidó irodalmától. A muzulmán filozófiához hasonlóan – sommásan – három kategória különböztethető meg benne. Egyikük a *Kálám* néven csoportosult muzulmán filozófiai iskolák tanítását követte, különösen e csoport racionalista frakciójának, az ún. mutazilitáknak a tanait. E kategória legjeleesebb képviselője a már említett Szádja. Filozófiai nézeteit nemcsak a *Téremtés Könyvé*-hez írt kommentárjában fejt ki, hanem főleg egy szakműben, melynek címe: *A hiték és tanok könyve*. E filozófia hatása oly erőteljes volt, hogy még az olyan népi ihletésű munkán is, amilyen Bahja ibn Pakuda spanyol író (meghalt 1100 körül) *A szív kötelességei* című műve, nyomot hagyott. A legjelentősebb új-platonikusok: Izraeli Izsák (meghalt 950 körül), híres orvos és főleg a spanyol Slomo ibn Gabirol, akinek főműve az *Életforrás*. Érdekes megjegyezni, hogy e mélyen vallásos héber költő könyve oly lazán fűződik a zsidó vallás tanaihoz, hogy a latinra fordított változatban észrevétlen marad zsidó eredete. A legjelentősebb arisztotelészi bölcselő a spanyol eredetű Maimonidész Mózes (meghalt 1204-ben); nála is, az iszlám arisztotelészi bölcsülethez hasonlóan, új-platonikus hatásról árulkodó nyomok bukannak fel. Azonkívül korának egyik leghíresebb orvosa, legjelentősebb rabbija (lásd alább) kétségkívül a zsidó-arab korszak legnagyobb tudósa. Fő bölcséleti írása *A tévelygők útmutatója*, amely joggal szárnyalta túl Ábrahám ibn Daud *Nemes hit* című művét (utóbbi a 12. sz. másik nagy arisztotelészi filozófusa), a későbbiekben jelentős viták tárgya lett, de főleg a szorosan vett iszlám kulturális zónán kívül. A Spanyolországból származó Juda ben Sámuel Halévi (meghalt 1140 körül) a legfüggetlenebb zsidó-arab filozófus, egyben a zsidóság legünnepeltebb és egyik legnagyobb héber költője volt. Bár műve, az *Al-Khazar*, melynek alcíme *Érvek és bizonyítékok a lebecsült vallás védelmében* nem mentes némi új-platonikus vonásoktól, lényegét tekintve mégis kísérletet tesz arra, hogy bizonyítsa: mivel a vallás ráció feletti, nem része a tulajdonképpeni filozófiának. Nem a megismerés teszi lehetővé az ember számára, hogy Istennel együtt éljen, hanem az Izraelnek fenntartott örökség: az „isteni anyag”.

Egy másik híres héber költő, Mózes ibn Ezra szintén Spanyolországból származik és Juda Halévi idősebb kortársa; *Kitab al-Muhadara*... címen a zsidó-arab irodalomban egyedülálló művet alkotott, nevezetesen: héber költészettani értekezést, melyet jelentősen befolyásolt az arab „szépirodalom” (*adab*). Ez a hatás még a vallási témáknál is érezhető. Niszim ben Jákob (Kairuan, 10–11. sz.), kiváló talmudista tudós *Vigasztalások*

ILLUSZTRÁLT HÉBER BIBLIA (SPANYOLORSZÁG, 1476).
OXFORD, BODLEIAN LIBRARY

könyve című műve arab irodalmi műfajt utánoz, mely „vigaszt a megpróbáltatások után” néven ismert, és célja, hogy vigaszt nyújtson a bánattól sújtottaknak. Niszim ben Jákob csak a keretet vette át az arab mintától, könyvének tartalma zsidó ihletésű, zsidó legendákkal tarkított.

A héber nyelvtan tanulmányozását csakis arab minta ihlethette; mégis e tudomány bizonyos ágában – szerencsés véletlen folytán – a zsidó tudósok felülmúlták mestereiket. Mivel ismerték a hébert, az arameust és az arabot, elsőként fedezték fel a sémi nyelvek közt fennálló rokonságot, nemcsak lexikai, hanem nyelvszerkezeti szinten is. Juda ibn Quraish (Észak-Afrika, 900 körül) valószínűleg elsőként foglalkozott rendszeresen összehasonlító nyelvtannal *Episztola* című munkájában. Ez az új tudományág a spanyol Izsák ibn Baron (meghalt 1128 előtt) *A héber és az arab nyelv összehasonlításának könyve* című művével érte el csúcspontját.

A szorosan vett nyelvtan kapcsán megemlítendő (Szádja egyetemes szellemére valló *Könyvek a nyelvről* című művén kívül) két valóságos filozófiai géniusz: Juda ben Hajjudzs (meghalt Córdobaiban a 11. század elején) *A gyenge és kettős igék a héberben* című művében leszögezi azt az elvet, hogy minden héber ige 3 mássalhangzóból áll, kétségkívül az arab példa alapján, ahol sokkal nyilvánvalóbb a 3 betűs összetétel. Ezen meghatározó elv felfedezése nyomán legkiválóbb tanítványa, a spanyol származású Jona ibn Dzsana h sikerre vitte a középkori filozófia csúcsát jelentő – nyelvtant és lexicát felölelő – *Részletes kutatások könyvé*-t. Az Ibn Dzsana h megelőző lexicográfusok közül ismét megemlítendő Szádja, majd Hai Gaon (iraki származású, meghalt 1038-ban), aki egy *Kompendium*-ot írt, valamint a karaita Dávid ben Ábrahám al-Fazi (10. sz.). Ami a későbbi korokat illeti, elég Jeruzsálemi Tanhum kommentátorra hivatkozni (13. sz.), aki *Adekvát útmutató* című munkájában Maimonidész (lásd alább) *Misné Tóra* című művének szókincsét és a misna-terminológia egy részét tanulmányozta. Magától értetődik, hogy ezek a filológiai kutatások nagyban előrelendítették a Biblia-tanulmányokat.

Ami pedig a szorosan vett Bibliát illeti, ugyancsak Szádja fordította le elsőként – teljes vagy csaknem teljes terjedelmében – arabra. Mivel gördülékeny, könnyen olvasható szöveget akart nyújtani, fordítása nem szó szerinti; főleg arra törekedett, hogy elkerülje az antropomorfizmust. Ez a fordítás nagy hírnévre tett szert, és még ma is közkedvelt a jemeni közösségekben; mi több, még a kopt egyház is részben elfogadta. Nehéz nyelvezete miatt más, *suruh*-nak nevezett, egyszerűbb stílusú fordítások is készültek, de csak múló sikert arattak.

Ami a kommentárokat illeti, ugyancsak Szádjának köszönhetőek a legnagyobbak. Teljes kommentárokat, illetve egész sor jegyzetet fűzött szinte az egész Bibliához. Tekintettel arra, hogy a *Tóra*, amely a hagyományozott Törvényt tartalmazza, alapvető helyet foglal el a Bibliában, Szádja igen bőszeges magyarázatokkal látta el a *Pentateuchus* (Mózes 5 könyve) első részét. Az iraki származású Smuél ben Hofni Gaon (tudós, iskola-mester, meghalt 1013-ban), Szádjánál közelebb állván a racionalizmushoz, kiegészítette e kommentárt; ő is támadta karaita ellenfeleit. Utóbbiak közül említésre méltó Jákob al-Qirqiszani (10. sz. első fele), aki *A kertek és parkok könyve* című értekezésében a *Pentateuchus* nem törvényi részét magyarázta; Jefet ben Eli (10. sz. második fele), akit gyakran befolyásol ugyan Szádja fordítása és kommentárja, adott esetben mégis hevesen támadja őt.

A 11. század óta a Keletet túlszárnyaló muzulmán Spanyolországnak köszönhetjük Juda ibn Balam (11. sz.) eklektikus író is, aki kommentárjaiban nemcsak kortársát, Mózes ibn Dzsikatillát támadja, hanem mes-terét, Jona ibn Dzsana h-t is. Az arisztotelészi filozófusok megkísérelték összhangba hozni a *Bibliát* saját filozófiájukkal az allegóriák túlzott használata révén,

azt állítván, hogy a *Biblia* történetek formájában absztrakt igazságokat mond el. Ebben Maimonidész követői voltak. A fent említett Jeruzsálemi Tanhum, aki valószínűleg teljes Biblia-kommentárt írt, feltűnően független szelleme ellenére allegorikus értelmezést nyújt róla.

A zsidó Törvény *Haláhának* nevezett értelmezése is iszlám hatás nyomait mutatja, amennyiben a rendszerezést és összefoglalásokat kedveli. Ismét Szádja volt az első szakember e téren is; jogtudományi kézikönyveket írt, egy *Parancsolatok Könyve* című művet, sőt talán kommentárt a Misnához is, valamint bevezetőt a Talmudhoz. Mint minden művében, itt is logikus sorrendet követ, és a témát kimerítő alaposággal tárgyalja. A karaiták közül elég Qirqizanit említeni (lásd fent). *A fények és őrtornyok könyve* 13 részből álló testes jogi értekezés. Egyben a karaizmus fontos történeti forrása. A fent említett Smuél ben Hofni tekintélyes – mára már eltűnt – jogtudományi művet alkotott. Ugyanez mondható el veje, Hai Gaon műveiről is, melyek közül több monográfia azonban fennmaradt. Hefesz ben Jaszliah (10. sz.) *A parancsolatok* című munkája a zsidó Törvény teljes összefoglalását adja; széles körben elterjedvén, nagy hatást gyakorolt, de csak részlegesen maradt ránk, többi műve eltűnt. Niszim ben Jákob műve, *A Talmud forrásainak kulcsa* az egész Talmudot felölelte, de csak kivonatai léteznek. *Titkos tekercs* címen héber és arab nyelvű jegyzetgyűjteményt írt a rabbinikus irodalomból merített jogi kérdésekről és legendatémákról. Utóbbi veje, a spanyol Smuél Hanágid (meghalt 1056-ban) sokoldalúan tehetséges államférfi, költő és filológus, szintén írt egy *Bevezető a Talmudhoz* című munkát, melynek csupán egyetlen fontos töredéke maradt ránk, héber változatban. Egyben *A főtörvények* című törvénykönyv szerzője is, de e műve nem maradt fenn.

E kor legnagyobb jogászszenije kétségkívül Maimonidész. Gigászi munkásságának titka széles körű műveltsége, érvelésének kivételes logikája és rendszerező képessége. *A Haláha* kapcsán alkotott legjelentősebb művét, a *Misné Tóra*-t természetesen héber nyelven írta. De arab nyelven alkotta az *Elvek könyvé*-t, melyet többi művéhez hasonlóan hibátlan logika jellemez. Első jelentős munkája az arabul írt *Misna-kommentár*, melyet 1168-as utazásai során még kiegészített. E műve nemcsak a világos és rendszeres magyarázatok, hanem a rendkívül fontos bevezetők és szerteágazó kitérők révén figyelemre méltó. Megemlítendő az a terjedelmes előszó, amely többek közt a Misnának a hagyományozott Törvényben elfoglalt helyét elemzi; továbbá *Az Apák elvei* címen bevezető az etikai értekezéshez, melyben a lélekről vallott felfogásáról ír; valamint az a bevezető, melyet a *Szanhedrin Helek* (örökösödési rész) fejezetéhez készített: utóbbi azokra vonatkozik, akik kiérdemlik vagy sem örökösödési részüket az eljövendő életben. E művében sorolja fel azt a 13 hitcikkelyt, amelyhez a zsidók kötelesek ragaszkodni. *Responsumai* és levelei szintén jelentősek. *Levél Jemenbe* című írásában egy ál-messiást támad, aki zavart keltett a jemeni zsidók körében.

Maimonidész fia, Ábrahám, apjához hasonlóan híres orvos volt. Nemcsak rövid kommentárt írt Mózes 5. könyvéhez, hanem *A hívőknek megfelelő könyv* címen egy fontos művet is a judaizmusról. Ebből a könyvből kiderül, hogy Ábrahám a szertartási kérdések tárgyalásakor az iszlám miszticizmus vagy szufizmus hatása alá került.

Mint már fentebb említettük, a zsidó-arab irodalom napjainkig fennmaradt ugyan, de csak a kevésbé fejlett vidékeken. A kereszténység visszahódította Spanyolországot, s ezzel megszűnt a zsidó-arab irodalom fő áramlata. Hatása azonban ezután is fennmaradt. Már a 12. századtól kezdve kitűntek zsidó fordítók – köztük a Provence-ben letelepedett Tibbonok –, akik héberre fordították a legjelentősebb zsidó-arab műveket, és olyan férfiak, mint a Qimhi család tagjai, valamint Ábrahám ibn Ezra vállalkoztak a filológiai munkák és a

zsidó-arab bibliai szövegmagyarázatok ismételt összefoglalására. De ez az irodalom csak Spanyolországban (a zsidók kiüldözéséig), Provence-ban és Olaszországban érezte valóban hatását. Minthogy az Európa többi részében élő zsidó közösségeket nem érdekelte a profán irodalom, sokkal kevésbé hatott rájuk a zsidó-arab örökség. Csak a felvilágosodás korában keltett általános érdeklődést, és ekkor kezdték érdeme szerint értékelni, vagyis a zsidó irodalom egyik legjelentősebb korszakának tartani.

BRUNNER TAMÁSNÉ FORDÍTÁSA

IRODALOM

S. W. Baron: *A social and religious History of the Jews*, vol. 3-7, New York, 1957-58.

J. Blau: *The emergence and linguistic Background of Judeo-arabic*, Oxford, 1964, Jeruzsálem, 1981.

A. S. Halkin: *Judeo-arabic Literature*, in *The Jews*, p. 784-816, kiadó L. Finkelstein, New York, 1949.

REUVEN KASHANI*

TUDELAI BENJÁMIN UTAZÁSAI

A hagyomány szerint a spanyolországi zsidó közösség kialakulása az Első Szentély elpusztításának idejére nyúlik vissza. Abdiás próféta így említi: „... a jeruzsálemi száműzöttek pedig, a kik Szeferádban vannak, [elfoglalják majd a déli városokat] ([Abd] 20). Egyes kommentárok szerint ez a hely megegyezik az északon fekvő Izrael földjével, míg mások a kisázsiai Szárdesznak tartják. Legtöbbször azonban azt állítják, hogy a próféta szavai az Ibériai-félszigetre vonatkoznak, melyet héberül Szeferádnak neveznek.

Don Abarbanel Izsák a Királyok II. könyvéhez fűzött szövegmagyarázatában ezt írja: „Továbbá tudnotok kell, hogy más népek királyai és hivatalnokai jöttek a babiloni királlyal Jeruzsálem ellen, és magukkal hurcoltak néhány zsidót országaikba.” Ide tartoztak Görögország uralkodói is, akik különféle területeket kormányoztak, beleértve az Ibériai-félszigetet. A Második Szentélyre utalva Abarbanel a következőket jegyzi meg: „Úgy találtam, hogy Róma uralkodója, a Titus császár által Jeruzsálemből száműzöttek közül ötven ezer zsidó családot küldött Spanyolország városaiba, amelyek fennhatósága alá tartoztak.”

711-ben Spanyolországot meghódították a mórok, s ott idővel létrejött az aranykornak (héberül *dor hazav*)

hav) nevezett, csodálatos, gyorsan fejlődő zsidó kultúra.

1492-ben Ferdinánd király és Izabella királynő parancsára és irányításával a zsidókat kiűzték Spanyolországból, megtiltva nekik örökre, hogy bármikor a jövőben ott telepedjenek le. Don Abarbanel Izsák kérvényei és folyamodványai eredménytelenek voltak. Amikor fölajánlott 30 000 aranydukátot annak érdekében, hogy a rendelet visszavonják, Torquemada, a főinkvizítor a király lábához hajította a feszületét, állítólag e szavak kíséretében. „Júdás, az iskarióti harminc ezüstpénzért árulta el mesterét, te pedig harmincezer aranyat kívánsz elfogadni a zsidóktól. Fogd ezt is, add el!”

Abarbanel, a kiűzetés szemtanúja így ír:

„Mialatt a királyi udvarban tartózkodtam, a tiltakozástól kimerültem és berekedtem; két vagy három ízben beszéltem a királlyal, tudakolva tőle, miért bánik így alattvalóival. Inkább vess ki ránk nagy adót, s engedd, hogy minden egyes zsidó pénzt áldozzon országáért... Ámde ő, mint a siket áspis, bedugta a füleit, és amikor a kiűzetésről hozott határozat ismertté vált, a zsidók sírtak-rítottak... mindenütt páni rémület lett rajtuk úrrá, oly kinszenvedés, amelyet nem ismertek azóta, hogy Júda elűzetett országából. Az emberek így kérelték felebarátaikat: – Legyünk erősek hitünk és Urunk Tórája kedvéért!”

Az egykori források szerint mintegy 50 000 zsidó kereszteskedett ki és folytatta életét Spanyolországban, mint *converso* [áttért] vagy *marrano* (eredetileg disznó), míg a többi 250 000 elhagyta Spanyolországot – egyesek

* Reuven Kashani 1926-ban Afganisztánban született, 1935 óta Izraelben él. A jeruzsálemi Misgav Ladah Kórház igazgatója és a keleti zsidó közösségek kutatásával foglalkozó Misgav Jerusalem vezetője.